

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

თბილისი • TBILISI

2024

M RAVALTAVI

Philological and Historical
Researches

Published since 1971

30

ქართული
რეალთაუი

ფილოლოგიურ-ისტორიული
ძიგანი

გამოდის 1971 წლიდან

სარედაქციო კოლეჯია

ხათუნა გაფრინდაშვილი (პასუხისმგებელი მდივანი), დარეჯან კლდიაშვილი, აპოლონ თაბუაშვილი, მაია მაჭავარიანი, ნინო მელიქიშვილი (მთავარი რედაქტორი), თამარ ოთხმეზური, მაია რაფავა, მზია სურგულაძე, დალი ჩიტუნაშვილი.

იოსტ გიპერტი (ჰამბურგის უნივერსიტეტი), ჰუბერტ კაუფჰოლდი (მიუნხენის ლუდვიგ მაქსიმილიანის უნივერსიტეტი), ბერნარ კული (ლუვენის კათოლიკური უნივერსიტეტი), ოლივერ რაისნერი (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი), ბერნარ უტიე (სამეცნიერო კვლევის ფრანგული ნაციონალური ცენტრი), თინათინ ქრონცი (მაინცის გუტენბერგის სახელობის უნივერსიტეტი), გაგა შურღაია (ნეაპოლის უნივერსიტეტი "L'Orientale"), ნინო ცხომელიძე (ჯონს ჰოპკინზის უნივერსიტეტი).

ტომის რედაქტორები: ხათუნა გაფრინდაშვილი, დალი ჩიტუნაშვილი

EDITORIAL BOARD

Dali Chitunasvili, Khatuna Gaprindashvili (executive secretary), Darejan Kldiashvili, Maia Matchavariani, Nino Melikishvili (editor-in-chief), Tamar Otkhmezuri, Maia Raphava, Mzia Surguladze, Apolon Tabuashvili.

Jost Gippert (Universität Hamburg), Hubert Kaufhold (Ludwig-Maximilians-Universität München), Bernard Coulie (Université Catholique de Louvain), Oliver Reisner (Ilia State University), Bernard Outtier (French National Centre for Scientific Research), Tinatin Chronz (Johannes Gutenberg-Universität Mainz), Gaga Shurghaia (University of Naples "L'Orientale"), Nino Zchomelidse (Johns Hopkins University).

Editors of the volume: Dali Chitunashvili, Khatuna Gaprindashvili

ISSN 0234-7385 („მრავალთავი“)

© კონკრული კვლევის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2024

შინაარსი

თამარ აბულაძე	
„ხელობათა მარგალიტები“ და წიგნის შექმნის ხელოვნება	11
JOST GIPPERT	
Towards Holistic Cataloguing: The Graz Collection of Georgian Manuscripts	24
MARIAM KAMARAULI	
Towards a critical edition of the Martyrdom of St Febronia	46
HUBERT KAUFHOLD	
Zwei verschollene Werke Artschil Metrewelis (Georgisch-deutsches Lexikon und Geschichte der georgischen Literatur)	64
EKA KVIRKVELIA	
Palimpsested Homiletics: New Witnesses of the Georgian Mravaltavi Tradition	91
ნიკოლოზ ულენტი	
კონკკათის „მონასტრის“ მთავარანგელოზთა ეკლესიის ძველი ქართული წარწერები	115
მზია სურგულაძე	
„ქართლის ცხოვრების“ ქრონოგრაფია და მეფეთა მოღვაწეობის შეფასებითი ფორმულები	135
ლაშა ტყეშელაშვილი	
ევანგელისტების შეგონებები ძველ ქართულ პატერიკულ კრებულებში	153
SANDRO TSKHVEDADZE	
Liturgical Scrolls Ivir. georg. 89 and Graz MS 2058/5: Texts Supplemented to Georgian Translations of John Chrysostom’s Liturgy	189
თეა ქართველიშვილი	
როსტომ-ხანის დამოკიდებულება საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიისადმი (ისტორიული საბუთების მიხედვით)	216
დალი ჩიტუნაშვილი	
იერუსალიმური ლექციონარის უცნობი ფრაგმენტი (H-1888)	237

მიმოსილვა

ლია კიკნაძე

ელენე მეტრეველი – მგზავრობის ჟანრის თხზულებათა მკვლევარი და
გამომცემელი (გიორგი ავალიშვილის „მგზავრობა იერუსალიმში“) 246

მაცნიერის არქივიდან

მანანა დოლაძიძე

ქართველთა მოღვაწეობა ბითვინიის ოლიმპზე 274

არქივთმცოდნეობის განყოფილება

საარქივო დოკუმენტი კორნელი კეკელიძის პირადი არქივიდან 291

ინფორმაცია

ქრონიკა – 2023 294

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის 2023 წლის გამოცემები 304

IN MEMORIAM

ჯონ უილკინსონი 315

ჯონ უილკინსონი – მკვლევარი, მოგზაური 323

CONTENTS

TAMAR ABULADZE	
"The Pearls of Crafts" and the Art of Bookmaking	11
JOST GIPPERT	24
Towards Holistic Cataloguing: The Graz Collection of Georgian Manuscripts	
MARIAM KAMARAULI	
Towards a Critical Edition of the Martyrdom of St Febronia	46
HUBERT KAUFHOLD	
Zwei verschollene Werke Artschil Metrewelis (Georgisch-deutsches Lexikon und Geschichte der georgischen Literatur)	64
EKA KVIRKVELIA	
Palimpsested Homiletics: New Witnesses of the Georgian Mravaltavi Tradition	91
NIKOLOZ ZHGENTI	
Old Georgian Inscriptions of the Church of the Archangels at Konchkati Monastery	115
MZIA SURGULADZE	
The Chronography of The Life of Kartli and the Formulaic Summaries of Royal Deeds (3rd c. BC – 11th c. AD)	135
LASHA TKEBUCHAVA	
The Sayings of Evagrius Ponticus in Old Georgian Apophthegmatical Collections	153
SANDRO TSKHVEDADZE	
Liturgical Scrolls Ivir. georg. 89 and Graz MS 2058/5: Texts Supplemented to Georgian Translations of John Chrysostom's Liturgy	189
TEA KARTVELISHVILI	
Rostom Khan's Policy Toward the Georgian Orthodox Church (Based on Historical Documents)	216
DALI CHITUNASHVILI	
An Unknown Fragment of the Jerusalem Lectionary (H-1888)	237

REVIEW

LIA KIKNADZE

Elene Metreveli: Scholar and Editor of Travel Literature
(Giorgi Avalishvili's Journey to Jerusalem) 246

FROM THE ARCHIVES OF THE SCHOLARS

MANANA DOLAKIDZE

The Activities of Georgians on Mount Olympus in Bithynia 274

არქივმცოდნეობის განყოფილება

საარქივო დოკუმენტი კორნელი კეკელიძის პირადი არქივიდან 291

INFORMATION

Chronicle – 2023 294

Publications of the National Centre of Manuscripts 2023 304

IN MEMORIAM

John Wilkinson 315

John Wilkinson – Scholar, Traveller 323

ხელნაწერთა ძირითადი საცავები საქართველოში

შემოკლებები

გიმმ	სერგი მაკალათიას სახელობის გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი
სცსა	საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (საქართველოს ეროვნული არქივი)
სიმმ	სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)
სჯიმ	ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)
ქიმმ	ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი
ხმ	შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების ეროვნული მუზეუმი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)
ხმც	ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ყოფილი კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი)
ზიამ	ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმი
NCM	National Centre of Manuscripts

JOST GIPPERT

TOWARDS HOLISTIC CATALOGUING: THE GRAZ COLLECTION OF GEORGIAN MANUSCRIPTS¹

Among the collections of Georgian manuscripts outside of Georgia, the one preserved in the University Library of Graz in Austria deserves special attention. Consisting of four near-to complete codices, all of them datable to a time before the eleventh century, one scroll and three single-folio fragments, it is not only of considerable extent but also of peculiar interest contentwise: with the so-called Sinai Lectionary (MS 2058/1),² it includes the only extant Georgian codex from the *khanmeti* period that was not palimpsested, i.e., erased and overwritten in later times; MS 2058/2 is one of the oldest psalter codices in Georgian, in its turn written over an Armenian manuscript in slanted *erkat'agir* majuscules; MS 2058/3 and 2058/4 contain important witnesses of the Life of St Symeon Salos and the Liturgy of St James in Georgian; and two of the three fragments (MS 2058/6b and /6c) represent otherwise unattested materials.³

The collection, which entered the Library in 1927 as part of the bequest of the Austrian linguist Hugo Schuchardt (1842–1927), was first made known by their former owner himself, in a treatise named "Mittheilungen aus georgischen Handschriften" from about the years 1895–97 which was

---

¹ This publication is part of a project that has received funding from the European Research Council under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (Grant agreement No. 101019006) and from the Deutsche Forschungsgemeinschaft (German Research Foundation) under Germany's Excellence Strategy – EXC 2176 'Understanding Written Artefacts: Material, Interaction and Transmission in Manuscript Cultures', project no. 390893796. The research was conducted within the scope of the Centre for the Study of Manuscript Cultures at Universität Hamburg.

² The complete collection is stored in the Graz Library under the shelf mark 2058, with subnumbers given to the individual items. For a rough description of the collection (by Thomas Csanády) see Kern et al., *Handschriften*, under no. 2058.

³ The collection comprises one more fragment, namely, the remainder of a folio which was divided into two parts, obviously to be used as guard-leaves in a bound codex; it contains remnants of an Armenian Gospel manuscript written in two columns in large non-slanted *erkat'agir* majuscules comprising the passage of Matthew 8.28–9.6 (not "Marcus II 10 ff." as indicated in Kern et al., *Handschriften*, under no. 2058).

published in parts by Akaki Shanidze in 1928.⁴ Schuchardt, who had bought the manuscripts from an Austrian painter named Mielich,⁵ was able to identify two of the fragments ("B" = 2058/6b and "C" = 2058/6c) as belonging to a codex of St Catherine's Monastery on Mt Sinai;⁶ in his own first treatise of Schuchardt's collection, Akaki Shanidze proved a year later that all items of the collection stemmed from the Monastery, and he also provided the first editions of the Lectionary and the fragments.⁷ Meanwhile, the complete collection has been described and edited, for parts several times,⁸ and some relevant additional findings have been made; nevertheless, some important questions are still open. These questions are in the focus of a common project of Graz University Library and the Centre for the Study of Manuscript Cultures, Hamburg, which aims at a first scientific analysis of the Graz collection with a view to developing a new, "holistic" approach to the cataloguing of ancient manuscripts.⁹ The present article summarises the questions and methods addressed (per item of the Graz collection) and reports on a first result of the investigations undertaken in Hamburg between 22 April and 3 May, 2024.

1. MS 2058/1: The so-called Sinai Lectionary, today consisting of 27 folios, was described as manuscript no. 9 in Aleksandre Tsagareli's catalogue of 1888.¹⁰ The identification was hampered by the fact that the first and last of the 28 folios counted by Tsagareli, including the incipit and desinit as well as the binder's colophon transcribed by him, are not present in the Graz

---

⁴ See Shanidze's note added to Schuchardt, *Mittheilungen*, p. 376 and Shanidze, *Xelnac'erebi*, 310.

⁵ See Imnaishvili, *Xelnac'erebi*, pp. 4–46 as to the circumstances.

⁶ Schuchardt, *Mittheilungen*, p. 372: "Tsagareli Св. II, 90, f.", i.e. Tsagareli, *Svedeniya 2*, pp. 90–91; the same information is contained in Tsagareli, *Pamyatniki*, pp. 232–233, under no. 80.

⁷ Shanidze, *Xelnac'erebi*, pp. 329–342 and 350–353.

⁸ The most comprehensive edition is contained in Imnaishvili, *Xelnac'erebi*; it was the basis of the electronic versions in the TITUS database which also comprise colour images of every single page.

⁹ My thanks are due to Karl Lenger, Erich Renhart and Theresa Zammit-Lupi of the University of Graz who brought the manuscripts to Hamburg and supervised the analyses; and Oliver Bonnerot, Sebastian Bosch, Claudia Collini, Samaneh Ehteram, Aikaterini Grigoriadou, Małgorzata Grzelec, Kyle-Ann Huskin, Giuseppe Marotta, Greg Nehring, Philipp Paetzold, Sowmeya Sathiyamani, Christian Schroer, Andreas Schropp, Ivan Shevchuk and Chen Yu, who participated in the analyses.

¹⁰ Tsagareli, *Pamyatniki*, pp. 199–200; for the identification see Shanidze, *Xelnac'erebi*, p. 317.

codex; these folios have meanwhile been detected, however: the last folio with the colophon in Birmingham by Gérard Garitte (see Fig. 1)¹¹ and the initial one in Paris by Bernard Outtier.¹² According to the colophon written by Ioane Zosime over an erased Greek undertext on the Birmingham folio,¹³ the manuscript was bound by him "for the third time" (მესამედ) "on Holy Sinai" (სინაის წმინდა[ობ]) in the year 6587 (ბჲჲჲ), chronicon 203 (ბგ),¹⁴ which equals 983–984 CE. The questions addressed in our project are:

a) Origin and dating: Whereas the place and date of Ioane Zosime's binding is clearly indicated (Mt Sinai, 983), it is unclear where and when the manuscript was written; the combination of *khanmeti* and *haemeti* forms it contains points to the 7th-8th centuries but there is no explicit dating available, and the widespread assumption that it stems from Jerusalem¹⁵ is unwarranted. The following scientific methods were applied to gain further insights: 1) a radiocarbon (¹⁴C) analysis of a minimal specimen to arrive at an approximate dating of the parchment; and 2) X-ray fluorescence (XRF) and Raman spectroscopy as well as 3D-microscoping of the red and black inks used, with a view to determine region-specific metals or plants contained in them.

b) The peculiarities of the "third" binding: To what extent did Ioane Zosime use elements of the previous binding(s)?¹⁶ What is the purpose and content of the scraps from a Greek manuscript that were inserted in the binding and what is their relation to the Greek undertext of the colophon?¹⁷ To shed light on this, the manuscript was inserted into an X-ray tomograph (ENCI).

¹¹ Birmingham, Cadbury Research Library, Mingana collection, Georgian 7; see Garitte, *Feuillets*, pp. 254–257 with a black-and-white image of the verso on Pl. VIII. In the Birmingham collection, the recto and verso are denominated inversely.

¹² Paris, Bibliothèque nationale de France, géorgien 30; see Outtier, *Feuillets*, pp. 399–402. Colour images are available (turned upside-down) on <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt-v1b525149727/f9.item> and <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525149727/f10.item>. The Paris folio is included (as fol. 0) in the electronic edition at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/xanmeti/grlekt/grlek.htm>.

¹³ The Greek text covers 1 John 3:23–4.1 and 4.3–6; it was identified and edited by Garitte, *Feuillets*, p. 257.

¹⁴ Garitte, *Feuillets*, pp. 254–255.

¹⁵ Kern et al., *Handschriften*, under no. 2058: "Vielleicht in Jerusalem geschrieben".

¹⁶ See Zammit-Lupi, *Description*, pp. 129–132.

¹⁷ It is a priori probable that there is a relation, given that one of the strips contains parts of 1 John 4.1 (see Renhart, *Fragments*, 2.2) that are missing between the recto and verso of the Birmingham fragment. A scientific investigation of the Birmingham fragment would be required to complete this picture.

c) There is at least one passage that has remained unreadable so far (on fol. 22r, line 2); this passage was analysed via multispectral imaging (MSI). For the result see below.

[[Fig. 1a]]

[[Fig. 1b]]

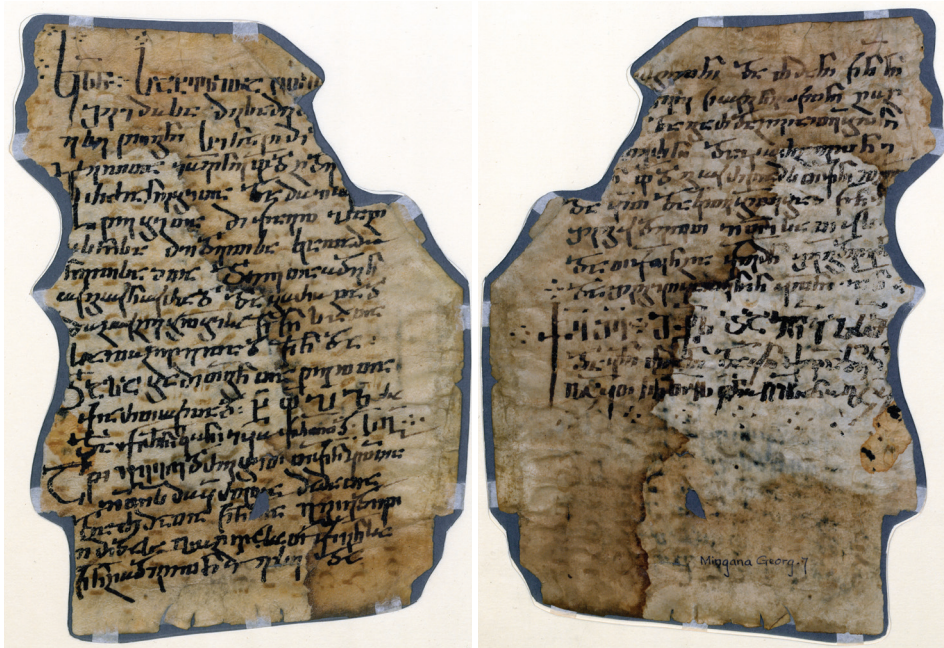

Fig. 1: Ioane Zosime's colophon of MS 2058/1 (Birmingham, Cadbury Research Library, Mingana collection, Georgian 7); images courtesy of Cadbury Research Library: Special Collections, University of Birmingham

2. MS 2058/2: This codex, today comprising 282 parchment folios written in small *asomtavruli* characters, was described as manuscript no. 2, consisting of 302 folios, in Tsagareli's catalogue;¹⁸ it contains a complete Psalter and the nine biblical Odes,¹⁹ breaking off with verse 4 of the last one (Luke 1.71), which means that eight verses are missing (Luke 1.72–79),

¹⁸ For the identification see Shanidze, *Xelnac'erebi*, p. 343.

¹⁹ The Graz codex is referred to as "E" in Mzekala Shanidze's edition (*Psalmuni*, pp. 021–022); cf. the electronic edition at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/at/psgraz/psgra.htm>.

as well as the short colophon of one Mikael and one Iovani (sic; Ioane Zosime?) mentioned by Tsagareli (ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ და იოვანი, ამინ, ლოცუაჲ ყავთ ღუთისთვის).²⁰ The first four folios were obviously missing (or illegible) already in Ioane Zosime's days, which is why he substituted them on his own; the first folio of the original manuscript (fol. 5r) begins with Psalm 5.12. The original codex is a palimpsest throughout; the undertext, which has been the object of intensive studies by Erich Renhart, is of the so-called "Divining Gospels" type, comprising the Gospel of John combined with oracles.²¹ The remaining questions are:

a) Origin and dating of both the Armenian undertext and the Georgian overtext: A lengthy colophon inserted by the main *asomtavruli* hand between the Psalms and the Odes on fols. 258v–259r names the scribe, a certain "monk-like Serapion" (მხვაგბი მონაზონისაჲ სერაპიონ), and his brother Petre (პეტრე), but neither the place nor the time of their work;²² of the Armenian underwriting, no colophon has yet been detected. To arrive at a possible dating and location, a ¹⁴C analysis of the parchment, and XRF and Raman spectroscopy as well as 3D-microscoping of the inks were undertaken.

b) Many parts of the Armenian undertext have hitherto withstood decipherment. To gain new readings, multispectral images were produced of 80 pages.

3. MS 2058/3: The codex containing the Georgian version of the Life of Symeon Salos by Leontius of Naples (*BHG* 1677; *CPG* 7883)²³ consists of 171 parchment folios in *nuskhuri* minuscules, with remnants of two further

²⁰ Tsagareli, *Pamyatniki*, 196.

²¹ See, e.g., Renhart, *Los-Buch* and Renhart, *Palimpsest*. The first identification of a passage (John 8.13–15) was proposed by Akaki Shanidze (*Xelnac'erebi*, p. 343). Fols 23r and 23v were repaired (by Ioane Zosime?) with fragments of a Greek parchment folio, see Renhart, *Palimpsest*, p. 51 note 5.

²² For the colophon see *Psalmuni*, p. 022.

²³ The text as edited by V. Imnaishvili (*Xelnac'erebi*, pp. 228–258) is available online at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/tmin/symsal/symsa.htm>. A first edition of the Vita, based upon the manuscript London, British Library, Add. 12,181 (fols 333v–364v) was provided by the same scholar in *Mamata cxorebani*, pp. 285–311. The index of hagiographical texts by Enriko Gabidzashvili comprises only the metaphrastic version of the legend as preserved in Kutaisi, Historical-Ethnographic Museum, 3, fols 639v–647r (Gabidzashvili, *Hagiografia*, p. 330, no. 1030).

folios that are only very fragmentarily preserved; at least three different hands can be distinguished (fols. 2r–88v, 89r–168v, and fols 169r–172r). It was described under no. 69 in Tsagareli's catalogue, which names 164 folios of parchment.²⁴ The questions are:

a) Of the lengthy colophon of the scribe, a certain Teodore of Tskudeli (? თე წყუდეღელმუნ), only the beginning (on fol. 171v) has been preserved undamaged; it indicates that the manuscript was written "for Mt Sinai" (მთისა სინისათგს) and further mentions a certain John of Kumurdo (იჯნე კუმურდოელსა) as supporting the work. The damaged folio following this (fol. 172r) obviously contained an indication of place and time on its recto, introduced by დაიწ (of დაიწერა "it was written"), which is lost today;²⁵ unfortunately this part of the colophon was not transcribed by Tsagareli. Lost is also most of the binder's colophon on fol. 172v which according to Tsagareli was added by yet another hand, obviously Ioane Zosime's (styling himself იოვანე ფად ცოდვილი), and dated to the year 981 (ხვჰე / სა), Mt Sinai (სინა წმიდასა); of the datings, only the chronicon (სა = "201") has survived (see Fig. 2, which also shows the Greek back flyleaf of the codex).²⁶ To get beyond this *terminus ante quem*, a ¹⁴C analysis of the parchment and XRF and Raman spectroscopy of the inks used on fol. 2 (the first inscribed folio, loosened from the body) were undertaken.

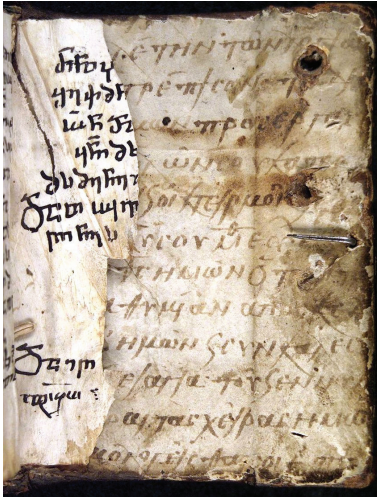
b) Due to its tight binding (probably still Ioane Zosime's), the codex could not be opened wide enough to analyse other folios, including those containing the colophons. To gain further insights, the manuscript was therefore inserted into an X-ray tomograph (ENCI).

²⁴ Tsagareli, *Pamyatniki*, p. 226; for the identification see Shanidze, *Xelnac'erebi*, p. 344.

²⁵ The sentence in question seems to have comprised only one line of the fragment, given that the following line obviously contains the formula ლოცვა ყავთ ("pray [for me]!", abbreviated as ლცყო; see Fig. 2a), which is usually placed at the end of a colophon. See Imnaishvili, *Xelnac'erebi*, p. 227 for a first attempt to render the present remnants of the colophon; by error, the text of the verso is given twice there, with slight differences.

²⁶ Ioane Zosime's colophon seems to have extended into one more page; of the last lines, only დ, და, and one more instance of ლცყო = ლოცვა ყავთ "pray [for me]" can be made out today (see Fig. 2b). The Greek flyleaf contains in its lower half the morning prayer no. 77 as published from the codex Barb.gr. 336 of the Vatican Library in Parenti / Velkovska, *L'eucologio*, pp. 71–72. The text in the upper half has not yet been identified.

[[Fig. 2a]]

[[Fig. 2b]]

Fig. 2: Remnants of the colophons and Greek back flyleaf of MS 2058/3

4. MS 2058/4: The unbound codex today consists of 110 folios, written in two different *asomtavruli* hands. The scribe of its first part (fols 1r–94v) was Ioane Zosime, who added a lengthy colophon (in *nuskhuri* minuscules) on fols 94v–95r, indicating that he (იწე ფრ ცდლბა ზსმბთა) wrote it on Mt Sinai (სინა წდას) in the year 985 (სეჰჰო / სწე); this part contains the Liturgy attributed to St James. The second part, consisting of the *Missa Praesanctificationum* by Gregory the Great, extends from fol. 96r to 110v. It also contains a colophon in *nuskhuri* minuscules, mentioning a certain Kvirike (კწე) as the commissioner (მომგებლი) and a "very sinful scribe" (მხრეკლი ფრ ცოდვილი) named John (იოვწე) again; this, however, is by no means Ioane Zosime as the hand is totally different.²⁷ In Tsagareli's catalogue, the present codex is recorded as no. 31, with a total of 115 folios;²⁸ the initial folios that are missing in the Graz codex have meanwhile been detected in Prague.²⁹ The following questions remain:

²⁷ The content of the Graz codex was first edited by Michael Tarchnischvili in *Liturgiae*, pp. 1–34 and 93–101. Other manuscripts containing the Liturgy are listed in Gabidzashvili, *Liturgik'a*, p. 175 under no. 278.

²⁸ Tsagareli, *Pamyatniki*, p. 210; for the identification see Shandize, *Xelnac'erebi*, p. 345.

²⁹ The text of the Prague fragments is included in the edition by V. Imnaishvili (*Xelnac'erebi*, pp. 265–266) and, based upon a transcript by Sopiko Sarjveladze, in the electronic version at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etca/cauc/ageo/liturg/litjak/litja.htm>.

a) With Ioane Zosime's colophon, we have a secure dating for the first part but not necessarily for the second one, which may have been produced at another time and another place. To facilitate a comparison, ¹⁴C analyses of the parchment and XRF and Raman spectroscopy of the inks were made for both parts, with Ioane Zosime's dating providing an excellent standard of comparison.

b) Secondary notes on fols 5r (reading კქბი ქ, i.e. კვერქბი ქრობტე?) and 60v (in Syriac?) are written in very different inks, which were also analysed with XRF and Raman spectroscopy.

c) On fol. 110v, a second colophon is added at the bottom, in yet another hand, which is barely legible. For this page, multispectral images were produced.

5. MS 2058/5: The scroll contains the Liturgy by John Chrysostom (*CPG* 4686), written in a *nuskhuri* minuscule with large outdented *asomtavruli* initials and several marginal additions; it was catalogued as no. 29 by Tsagareli, who dated it to the 11th–12th centuries.³⁰ Michael Tarchnishvili, who provided the first edition,³¹ even dated it to the 10th–11th century;³² a proposal that was vehemently refused by André Jacob, who suggested a dating later than the 12th century on the basis of the palaeographical appearance of the scroll.³³ Given that the scroll is of parchment, this immediately raises the question as to its true dating; as the scroll contains no colophon, the question of its origin is also open. For this reason, the scroll was also submitted to a ¹⁴C analysis of the parchment and to XRF and Raman spectroscopy of the inks used.

6. MS 2068/6a: The large single-folio fragment comprises a passage of the Gospel of John (15.8–19), written in a nice *asomtavruli* hand in one

³⁰ Tsagareli, *Pamyatniki*, p. 209; for the identification see Shanidze, *Xelnac'erebi*, p. 348.

³¹ *Liturgiae*, pp. 64–83. The edition by V. Imnaishvili (*Xelnac'erebi*, pp. 300–313 is the basis for the electronic version at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/johchrys/chryslit/chrys.htm>). Both the appearance and the content of MS 2058/5 is quite similar to that of the scroll Athos, Iviron, georg. 89, see Gippert et al., *Catalogue*, pp. 697–699 for a description. Other manuscripts containing the Liturgy are listed in Gabidzashvili, *Lit'urgik'a*, p. 175 under no. 279.

³² Tarchnishvili in *Liturgiae*, p. 111: "videtur exarata esse saec. X-XI".

³³ Jacob, *Liturgie*, pp. 65–66: "le cod. géorgien 5 de Gratz n'est donc certainement pas antérieur au XIIe siècle; il lui est même probablement postérieur."

column throughout; it has been identified as pertaining to the lectionary manuscript catalogued as no. 13 by Tsagareli,³⁴ which today bears the shelf number 63 in St Catherine's Monastery. Indeed, Sin. georg. 63 ends, on its fol. 57v, with the beginning of John 15.8,³⁵ thus implying that the Graz fragment must once have been its 58th folio. Given that for the Sinai manuscript, no colophon has been preserved,³⁶ both its origin and its dating are unknown; for this reason, a ¹⁴C analysis of the parchment and XRF and Raman spectroscopy of the inks were undertaken on the Graz fragment, which will thus deliver information valid for the complete codex.

7. MS 2058/6b and 6c: Both these single-folio fragments have been identified as belonging to the voluminous "ascetic" codex Sin. georg. 35, numbered 80 in Tsagareli's catalogue;³⁷ they were first edited in a diplomatic form by Akaki Shanidze.³⁸ MS 2058/6b contains the end of the 6th and the beginning of the 7th letter of St Antony (cf. *CPG* 2330), thus continuing the text of fol. 22v of Sin. georg. 35.³⁹ In a similar way, MS 2058/6c must have followed the last folio (today fol. 320v) of the Sinai codex as its text adjoins the one beginning on this folio, i.e., the excerpt from the *Sexti sententiae*, a work attributed to Evagrius Ponticus that is also attested in Armenian and Syriac (*CPG* 2443);⁴⁰ in addition, remnants of the left margin of the

³⁴ Tsagareli, *Pamyatniki*, p. 204; for the identification and first edition see Shanidze, *Xelnac'erebi*, pp. 349–350.

³⁵ Gvaramia et al., *Agc'eriloba*, p. 69; for an image of fol. 57v see <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271070366-ms/?sp=63>.

³⁶ Fol. 1v contains only a cross-shaped vignette, at the points of which is written "Christ, have mercy on Mikael the scribe" (ქე შე მქლ მრ~ლი); the reading ქროსტე შეიწყაღე მიქელ მოძღუარი proposed by Tsagareli (*Pamyatniki*, p. 204) is less probable, given that the sequence ლი seems certain. Instead of მწერალი or მწერკელი "scribe", we might also think of მწოველი "of Ruisi" here. See the image at <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271070366-ms/?sp=4>.

³⁷ See above as to Hugo Schuchardt's identification, corroborated by Shanidze (*Xelnac'erebi*, p. 350); for Sin. georg. 35 see the comprehensive description in Garitte, *Catalogue*, pp. 97–122.

³⁸ Shanidze, *Xelnac'erebi*, pp. 350–353.

³⁹ See Garitte, *Catalogue*, p. 99; the text of the Letters as edited by the same scholar includes the Graz fragment (VI, 38 – VII, 9; *Lettres*, pp. 40–43) as does the electronic version at <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/ascetica/antepist/antep.htm>. For images of fols. 22v and (present) 23r of Sin. georg. 35 see <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027938698A-ms/?sp=24>.

⁴⁰ Garitte, *Catalogue*, p. 121; for an image of fol. 320v see <https://www.loc.gov/resource/>

Graz fragment have been preserved in form of a small strip in the Sinai codex (see Fig. 3). The hitherto unidentified second text on the fragment, which carried the no. 73 in the codex (see Fig. 4), represents an excerpt of the Sermon on Penitence and Humbleness by Martyrius Monachus that is preserved *in toto* in Sin. georg. 36, Ivir. georg. 9, and other manuscripts;⁴¹ it corresponds to §§ 115–119 of the text as edited by Gérard Garitte and André de Halleux,⁴² with the sentence რომელი არა ჰმონებდეს ნებასა თვსა, იგი არს მონაზონებაჲ ("If someone does not obey his own will, that is monkhood") added at the end.⁴³ The short text no. 75 (on col. b, ll. 6–12) is an apophthegm attributed to St Poimen which appears in a different form, without the attribution, in the Georgian version by Teopile (chapter II, XLI, 53);⁴⁴ its content is the comparison of women with water and men with salt. Text no. 76, which was the basis for Schuchardt's identification of the fragment as part of Sin. georg. 35, is entitled თქუემული წმიდისა კლემაქსისი განგებოსათვს მამასახლისობისა ("Sermon of St Climacus on the foundation of abbotship") and is additionally styled "chapter 31" (თავი ლ^ა);⁴⁵ Schuchardt was right in pointing out that this text cannot be part of the "Ladder of Paradise" by John Sinaites (*CPG* 7852), as this comprises only 30 chapters (or "steps"), and he also ruled out the same au-

---

[amedmonastery.0027938698A-ms/?sp=330](#). According to Garitte, the text of Sin. georg. 35 corresponds to p. 54, l. 10 – p. 55, l. 1 of the Armenian text as edited by Sarghisean (*Evagri Pontac'woy Vark'*); the part on MS 2058/6c recto (col. a, ll. 1–25) continues up to p. 56, l. 11 of the latter edition.

⁴¹ See Kekelidze, *Ucxo avt'orebi*, p. 96 and Gabidzashvili, *Ask'et'ik'a*, pp. 363–364; see the editions by Korneli Kekelidze (*Mart'viri*, pp. 289–304), Ilia Abuladze (*Mamata sc'avlani*, pp. 166–182), and Gérard Garitte and André de Halleux (*Martyrius*, pp. 246–307, with Latin translation). The text comprises several sections of the Syriac *Book of Perfection* by Martyrius (Sahdona), see Garitte, de Halleux, *Martyrius*, pp. 307–308.

⁴² Garitte, de Halleux, *Martyrius*, p. 291, l. 11 – p. 294, l. 1. The passage corresponds to fols 149v, l. 1 – 150r, l. 13 in Ivir. georg. 9 and fols 100rb, l. 1 – 100va, l. 25 in Sin. georg. 36 and belongs to chapter XII (*De tolerantia perfecta*) of the Syriac book (pp. 409–410 in the edition by Bedjan, *Liber perfectionis*; see Garitte, de Halleux, *Martyrius*, p. 308).

⁴³ MS 2058/6c, verso, ll. 3–4. The following three lines are left empty, in a similar way as ll. 8–11 on fol. 102v of Sin. georg. 36; in contrast to the latter case, which is obviously due to the erasure of a dittography (see Garitte, de Halleux, *Martyrius*, p. 302 note 139.1), there is no reason discernible in the Graz fragment (fragments of letters appearing in these lines are shimmering through from the backside).

⁴⁴ P. 122, ll. 6–9 in the edition by Dvali and Chitunashvili (*Mamata sc'avlani da txrobani*).

⁴⁵ Garitte, *Catalogue*, 121, where the text is wrongly assigned the number 74 (and the preceding apophthegm is ignored).

thor's *Liber ad pastorem* (CPG 7853) with its 15 chapters.⁴⁶ Nevertheless, Bernard Outtier has succeeded in identifying it with a passage from the latter book, namely, from its fifth chapter, corresponding to the Greek text in PG 88, col. 1177A.⁴⁷ Given that the extracts of the Ladder in Sin. georg. 35 (fols 144vb–174rb) have been determined as depending on an Arabic model similar to the one contained in Strasbourg, Bibliothèque nationale et universitaire, 4225 (formerly arabe 150),⁴⁸ we might be tempted to further identify the text with the short one contained after chapter 30 in the latter codex on fol. 205r ("On the leader").⁴⁹ The remaining text, no. 74 (extending from col. a, l. 8 – col. b, l. 5), has resisted identification so far. It bears no title; its incipit runs ივლტოდე, ძმაო, ბოროტთაგან და ნუ თანა-ექცევო მათ ("Flee, brother, from the evil ones and do not associate with them").

Neither the two fragments MS 2058/6b and /6c nor the codex they belong to, Sin. georg. 35, contain a colophon; however, the back flyleaf of another Sinai manuscript, Sin. georg. 67, has been identified as stemming from Sin. georg. 35, and it does comprise a colophon, according to which the codex was written in 907 CE.⁵⁰ Given that the two Graz fragments clearly show different hands so that it is not clear whether the dating pertains to both of them, a ¹⁴C analysis of the parchment was undertaken of both; in addition, we applied XRF and Raman spectroscopy to the inks to see whether they were written at the same place and thus to achieve important new insights as to the age and provenance of the famous "ascetic" volume.

⁴⁶ Schuchardt, *Mittheilungen*, p. 375: "Was mit dem hier genannten 31-ten gemeint ist, weiss ich nicht, doch nicht das andere Buch Πρὸς τὸν ποιμένα, welches selbst aus fünfzehn Kapiteln besteht".

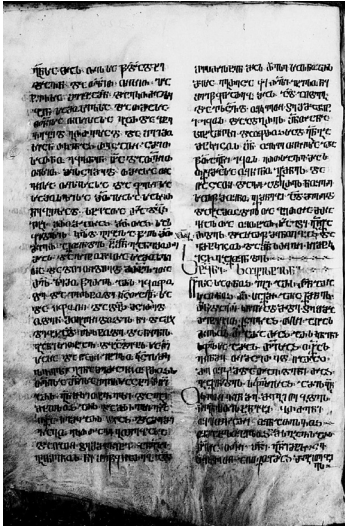
⁴⁷ B. Outtier, e-mail of 6 June 2024. The later Georgian version by Euthymius the Athonite as contained in Ivir. georg. 5 contains the corresponding passage on fols 298rb, l. 3 – 298va, l. 1.

⁴⁸ Outtier, *Enseignements*, p. 45, n. 24. For a reproduction of the Strasbourg codex see <https://arca.irht.cnrs.fr/iiif/85861/canvas/canvas-289539/view>; for a description of its contents, <https://calames.abes.fr/pub/#details?id=D47B13456>.

⁴⁹ See Oestrup, *Codices sinaitici*, p. 459, who gives the title من الميمر الواحد وثلاثين على الرئيس ("From homily no. 31 on the leader"); note that الواحد is added in the margin on fol. 205r.

⁵⁰ See Dvali and Jghamaia, *Erti pragment'is šesaxeb*, 77-80

[[Fig. 3a]]

[[Fig. 3b]]

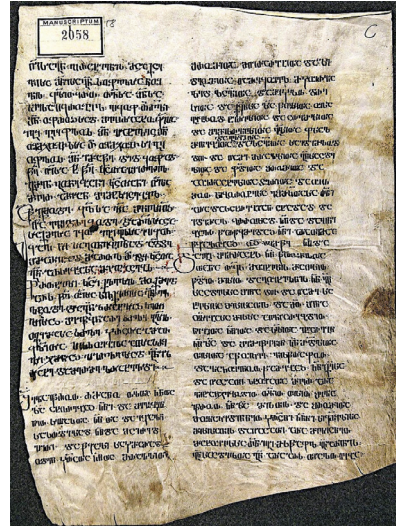

Fig. 3: Sin. georg. 35, fol. 320v and MS 2058/6c, recto

[[Fig. 4]]

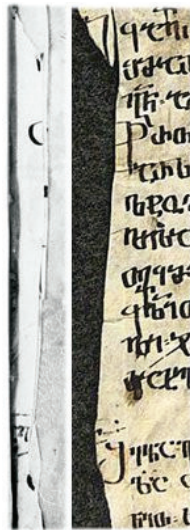

Fig. 4: Initials and the number 73 (ოვ) on Sin. georg. 35, fol. 320v and MS 2058/6v, recto

It will take some months until the results of our scientific analyses can be published. The only exception is the multispectral imaging, the results of which can be used off-hand for further exploration. In the present article, I will confine myself to one example.

In his edition of the Sinai Lectionary (MS 2058/1), Akaki Shanidze had to leave one word open, namely, the illegible second word in the second line of fol. 22r (p. 43), which forms part of the title of the lection comprising John 20:26–31 (see Fig. 5); in his transcript, the title runs:⁵¹

დღესა ახუხებისა ზატიკსა მწოვხრი სა(....)სა ჟამსა ფხალნი რმთ სუგალობდით
 ოა გალობითა ახლითა ქებაჲ მისი ეკლესიასა წმიდათასა. სახარებაჲ იოჰანწს
 თავისაგანი.

In his edition of 2004, Vakhtang Imnaishvili proposed a first reading for the damaged word; his text version runs:⁵²

დღესა ახუხებისა ზატიკსა, მწუხრი დასისა ჟამსა, ფხალმუნი რმთ:
 „სუგალობდით უფალსა გალობითა ახლითა, ქებაჲ მისი ეკლესიასა წმიდათასა“.
 სახარებაჲ იოჰანწს თავისაგანი.

Even the plain colour image provided by the Graz University Library clearly shows that Shanidze’s reading was correct with respect to the syllable ს following მწოვხრი (see Fig. 5). Imnaishvili’s დასისა might then have followed, even though it seems that one more letter was present between *და and სისა and the actual meaning remains unclear (“at the time of the group”?). The multispectral images taken on 29 April 2024 confirm now that there were not four but five letters at the place of Imnaishvili’s დასი (or Shanidze’s four dots between ს and ს). Of the many possible combinations of the multispectral images (see Figures 5a–c for examples),⁵³ it is the division of an ultraviolet photograph by an image taken in the infrared

⁵¹ Shanidze, *Xelnac’erebi*, p. 339; in *Lekcionari*, p. 062, the abbreviations of ფხალმუნი and უფალსა are resolved.

⁵² Imnaishvili, *Xelnac’erebi*, p. 59–60; Imnaishvili’s text was taken as the basis for the electronic edition in <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/xanmeti/grlekt/grlek.htm> which, however, is diplomatic in preserving ოგ throughout and rendering only the punctuation marks used in the manuscript itself.

⁵³ See Gippert, *Application* for a rough explanation of the basic processes; today, many more ways of processing are available via the HOKU software provided by Keith A. Knox (see Knox, *Software* and <http://www.cis.rit.edu/~ktkpci/Hoku.html>), which was used for the present analyses.

range (Fig. 5c) that yields the best picture: instead of სა დახობა we here can read სანთლობა, thus yielding the phrase დღესა ახოვებობა ზატიკსა მწოვბრი სანთლობა უამსა.

[[Fig. 5]]

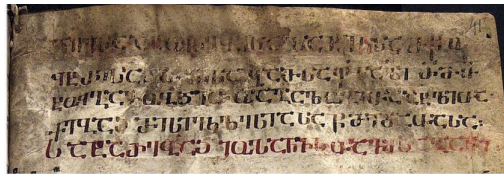

Fig. 5: MS 2058/1, fol. 22r (p. 41), lines 1–5, colour image

[[Fig. 5a]]

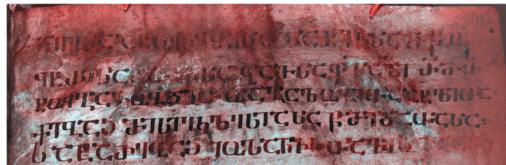

Fig. 5a: Same, red-cyan pseudo-colour image based on a UV and an infrared image (365/630 nm)

[[Fig. 5b]]

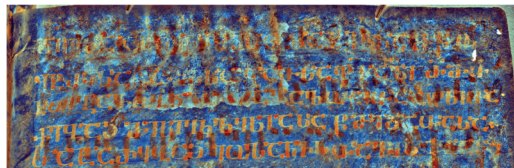

Fig. 5b: Same, blue-orange pseudo-colour image based on a UV and an infrared image (365/940 nm) divided by an image with transmissive infrared light

[[Fig. 5c]]

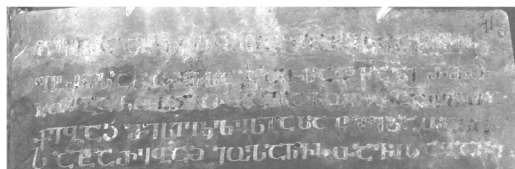

Fig. 5c: Same, divided greyscale image based on a UV and an infrared image (365/735 nm)

What then does მწოვბრი სანთლობა უამსა mean? According to the Graz codex, the lection from the Gospel of John was read during the vesper (მწოვბრი) of Easter Sunday (დღესა ახოვებობა ზატიკსა). A few pages ear-

lier (fols 19v–20r), we read in the same lectionary that the congregation intoned the hymn ნათელი მხიარული ("O gladsome light")⁵⁴ followed by the same psalm (149) and a lection of John 20:19–25 during the same vesper (დღესა ახოვსებასა მწოვხრი ნათელი მხიაროვლილა წართქოვან ხითქოვას ფსალ(მოვნ)ი რ{მ}თსა ხოვგალობდით...). This latter practice clearly corresponds to the ancient rite of Jerusalem as described in the lectionary of Latal where John 20:19–25 introduced by Ps. 149 is prescribed for the "evening time" (მწუხროსა უამი) of Easter Sunday;⁵⁵ the same information is also present in the Armenian lectionary, which adds that it was the church of "St Sion" (ի սուրբն սիონ) where the office took place.⁵⁶ In contrast to this, the lection of John 20:26–31 was not read on Easter Sunday according to the Georgian and Armenian lectionaries but one week later, during the vesper of Thomas Sunday, which agrees with the very content of the lection. According to the Latal lectionary, the complete office of the vesper of Easter Sunday was repeated before this at the ninth hour (უამსა მეცხრესა ყოველი წესი აღვსებისა მწუხროსა აღასრულე);⁵⁷ the Armenian lectionary notes again that the office took place during the vesper in the church of "St Sion" (ի սուրբն սიონ სრესიქին).⁵⁸ In the given contexts, none of the witnesses mentions a "candle" or "torch" that would match the *სანთლისა* we now read in MS 2058/1. However, the Armenian lectionary of Paris provides a hint for this. For the vesper of Holy Saturday, i.e., the eve of Easter Sunday, it prescribes the igniting of candles, first by the bishop and then by the deacons and the other members of the congregation, and

⁵⁴ On this hymn, which is based on the Greek *Φῶς ἱλαρόν*, see Plank, *Christushymnus*.

⁵⁵ Mestia, Svaneti Museum of History and Ethnography, 621 (k-67), fol. 180rb, ll. 18–24; items 755 and 756 in Tarchnischvili (ed.), *Lectionnaire*, p. 145. The lectionaries of Kala (Q-1653, fol. 111ra, ll. 15–18) and Sinai (Sin. georg. 37, fol. 268r, ll. 7–11) omit the information on the time of the day. The Paris lectionary (BnF, géorgien 3) has a lacuna covering the complete Easter week (from Holy Saturday to the Monday after Thomas Sunday), see Tarchnischvili (ed.), *Lectionnaire*, p. 140 note 729 a.

⁵⁶ Paris, BnF, arménien 44, fol. 114vb, l. 1; see Renoux, *Codex II*, p. 312 [174], XLVbis.

⁵⁷ Mestia, Svaneti Museum of History and Ethnography, 621 (k-67), fol. 192ra, ll. 1–3). The word following *აღასრულე* is not *მერმე* "again" as suggested by Tarchnischvili (*Lectionnaire*, p. 150, no. 764) but *მწხრო* "vesper". The lectionary of Kala is badly damaged at the given point (fol. 120rb) but seems to provide similar information.

⁵⁸ Thus the codices of Jerusalem (arm. 121) and Yerevan (M 985); the Paris manuscript (BnF, arménien 44, fol. 126rb) omits the latter information (see Renoux, *Codex II*, p. 324 [186], LIIbis) which, however, is still contained in later Armenian lectionaries (see Renoux, Sirinian, *Tappa*, p. 147, no. 124).

the very event carries the name "lighting of the lamp" (ճրագալոյց); the passage runs: երեկուն շաբաթն աւր ճրագլուցին ի սուրբ Յարութեանն· նախ եպիսկոպոսն սաղմոսէ գ:ՃԺԲ: սաղմոսն կցուրդ. ... Եւ ապա եպիսկոպոսն լուցանէ երիս կանթեղս· եւ զկնի սարկաւագունքն. եւ ապա ամենայն ժողովուրդն· ("In the evening, on Sabbath day, at the lighting of the lamp in the Holy [church of] Ascension: first the bishop intones Ps. 112, antiphon [112.2]... And then the bishop ignites three candles, and afterwards the deacons, and afterwards all the congregation").⁵⁹ Leaving aside the question whether there is a difference between lamps, torches and candles indicated here,⁶⁰ it is clear that the Armenian term ճրագալոյց must have meant a special rite that involved the igniting of a light.⁶¹ In the Armenian church, this rite was usually executed during the vespers before the great Feasts (Christmas, Epiphany, and Easter) but the term could as well be used for the Feasts themselves;⁶² the Graz lectionary now seems to indicate that in the Georgian tradition, the rite itself could also be transferred, namely, to the vesper office of Easter Sunday. The new reading *სანთლობა უამბა* is thus likely to have meant "at the time of the (lighting of the) candle", as a Georgian equivalent of Armenian ճրագալոյց.⁶³

The given example may suffice to show how the application of scientific means can yield important insights into the content of ancient manuscripts and their cultural background. With the thorough analysis of the collection of Graz, we intend to pave the way towards a new, "holistic" approach to cataloguing such witnesses, which will hopefully provide a more consistent

⁵⁹ Paris, BnF, arménien 44, fol. 95vb, ll. 6–11. The codices of Jerusalem (arm. 121) and Yerevan (M 985) do not contain this information (see Renoux, *Codex* II, pp. 158–159, XLIVbis); however, the later lectionaries confirm the term ճրագալոյց (see Renoux, Sirinian, *Tappa*, p. 145, no. 166 with note 452).

⁶⁰ See Renoux, *Codex* I, pp. 84–87 with note 2, in analysis of Conybeare, *Rituale*, p. 522, who translates ճրագլուցին as a verbal phrase ("they lit a torch") and continues with "three candles".

⁶¹ Renoux, *Codex* II, p. 297, note 2 speaks of a "rite de l'allumage de la lampe".

⁶² Renoux, *Codex* I, p. 86: "C'est ainsi que sont appelés les jours précédant Noël et l'Épiphanie, les jours eux-mêmes de Noël, de l'Épiphanie et de Pâques, ou encore l'office du soir précédant le jour de Noël, de l'Épiphanie et de Pâques, l'office des lumières".

⁶³ That the lighting of candles was an important part of the Georgian liturgy in general is witnessed, e.g., by the Typicon of the Monastery of Petritzon (Bačkovo), which deals in extenso with the distribution of the relevant tasks in its sixth chapter, with the term *მნათიდ-კანდელებად* (ch. 6, §§ 11–12; *T'ip'ik'oni*, p. 76, ll. 22–29]) rendering Greek *λαχνάπτῆς* "candle-lighter" (ch. 6, ll. 670–679; Gautier, *Typikon*, p. 59).

picture of the production and dissemination of Georgian manuscripts in general.

BIBLIOGRAPHY

Manuscript descriptions:

Garitte, *Catalogue* = G. Garitte, *Catalogue des manuscrits géorgiens littéraires du Mont Sinaï* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 122 / Subsidia, 156) (Louvain: Durbecq, 1956).

Gippert et al., *Catalogue* = J. Gippert, B. Outtier, S. Kim, *Catalogue of the Georgian Manuscripts*. In cooperation with Ketevan Asatiani, Manana Dolakidze, Lali Jghamaia, Maia Karanadze, Mikheil Kavtaria, Lili Khevsuriani, Lia Kiknadze, Tinatin Tseradze, Tsitsino Guledani, Tinatin Jikurashvili, Eka Kvirvelia, Giorgi Lomsadze, Sopio Sarjveladze, Mzekala Shanidze, Darejan Tvaltvadze, and Georgios Boudalis (Mount Athos: Holy Monastery of Iviron, 2022).

Gvaramia et al., *Aǵc'eriloba* = *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სიხური კოლექცია*. ნაკვეთი III, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს რ. გვარამია, ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიანმა, ლ. ჯღამაიამ (თბილისი: მეცნიერება, 1987).

Kern et al., *Handschriften* = A. Kern and M. Marold, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*, Bd. 1–2 / Bd. 3, zusammengeführt und überarbeitet von H. Zotter, Graz: Universitätsbibliothek (2023); online: <https://unipub.uni-graz.at/download/pdf/9339265.pdf>.

Edition of texts:

Evagri Pontac'woy Vark' = *Մրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ Վարք եւ մատենագրութիւնք*, թարգմանեալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, աշխատասիրութեամբ եւ ծանօթութեամբք ի յոյս ընծացեաց Հ. Բարսեղ Վ. Սարգոսեան (Վենետիկ: Ի տպարան սրբոյն Դազարու, 1907).

Lekcionari = *სანძევი ღეჭვიონარი*. ფოტოტიპირი რეპროდუქცია, გამოსცა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 1) (თბილისი: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1944).

Lettres = G. Garitte (ed.), *Lettres de S. Antoine*. Version géorgienne et fragments coptes (Corpus scriptorum christianorum orientarium, 148 / Scriptorum iberici, 5) (Louvain: Secrétariat du CorpusSCO, 1955)

Liber perfectionis = Paul Bedjan (ed.), *Liber perfectionis S. Martyrii, seu Sahdonae* (Parisiis: Congregatio missionis et puellarum charitatis, 1902).

Liturgiae = Michael Tarchnišvili (ed.), *Liturgiae Ibericae Antiquiores* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 122 / Scriptorum Iberici, 1) (Louvain: Secrétariat du CorpusSCO, 1950).

Mamata Cxorebani = მამათა ცხორებანი (ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვახტანგ იმნაიშვილმა (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1975).

Mamata sc'avlani = მამათა სწავლანი X და XI ს.-თა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 8) (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955).

Mamata sc'avlani da txrobani = თეოფილე ხუცესმონაზონი, მამათა სწავლანი და თხრობანი. შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, ტომი III. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლნი დაურთეს მანანა დვალმა და დალი ჩიტუნაშვილმა (თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2014).

PG 88 = J.-P. Migne (ed.), Sancti Patris nostri Joannis Scholastici, vulgo Climaci, abbatis Montis Sina, *opera omnia* (Patrologiae cursus completus, Series graeca, tomus LXXXVIII) (Parisiis: J.-P. Migne, 1864).

Psalmuni = ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X–XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ. I. ტექსტი (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 11) (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1960).

Tarchnischvili (ed.), Lectionnaire = *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem* (Ve–VIIIe siècle), tome I, édité par Michel Tarchnischvili (Corpus scriptorum christianorum orientaliū, 188 / Scriptores iberici, 9) (Louvain: Secrétariat du CorpusSCO, 1959).

T'ip'ik'oni = აკაკი შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX: *ქართველთა მონასტერი ბურგარეთში და მისი ციპიკონი*. ტიპიკონის ქართული რედაქცია (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, 1986).

Books:

Conybeare, Rituale = F. C. Conybeare, *Rituale armenorum, being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church* (Oxford: Clarendon Press, 1905).

Gabidzashvili, Ask'et'ik'a = ე. გაბიძაშვილი, *ქართული ნათარგმნი ასკეტიკა და მისციკა* (თბილისი: არტანუჯი, 2009).

Gabidzashvili, Hagiographia = ე. გაბიძაშვილი, *ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია* (თბილისი: კ კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, 2004).

Gabidzashvili, Liturgik'a = ე. გაბიძაშვილი, *ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია, 5: ღიფურგია, ჰინოგრაფია* (თბილისი: თბილისის სასულიერო სემინარიისა და აკადემიის გამომცემლობა, 2011).

Imnaishvili, Xelnac'erebi = ვ. იმნაიშვილი, *უძველესი ქართული ხელნაწერები*

ავსტრიაში. ხანმეტი დეკლონანი, ფსალმუნი, სვიმონ საროსის ცხოვრება, იოვანე ოქროპინისა და იაკობ მოციქულის უამისწინგები... (თბილისი: საქართველოს საპატრიარქო, 2004).

Parenti / Velkovska, *L'euclologio* = S. Parenti / E. Velkovska, *L'euclologio Barberini* gr. 336 (Omsk: Golovanov, 2011).

Plank, *Christushymnus* = P. Plank, *Φῶς ἰλαρόν. Christushymnus und Lichtdanksagung der frühen Christenheit* (Bonn: Borengässer, 2001).

Renhart, *Los-Buch* = E. Renhart, *Ein spätantikes Los-Buch. Die Handschrift 2058/2 der Universitätsbibliothek Graz – ein armenisches Palimpsest* (Graz: Uni-Press, 2015).

Renoux, *Codex I* = A. Renoux, *Le codex arménien Jérusalem 121. I. Introduction aux origines de la liturgie hiérosolymitaine, lumières nouvelles* (Patrologia Orientalis, 35/1) (Turnhout: Brepols, 1969).

Renoux, *Codex II* = A. Renoux, *Le codex arménien Jérusalem 121. II. Édition comparée du text et de deux autres manuscrits. Introduction, textes, traduction et notes* (Patrologia Orientalis, 36/2) (Turnhout: Brepols, 1971).

Renoux, *Sirinian, Tappa* = Ch. Renoux, A. Sirinian, *Una nuova tappa del čašoc' (lezionario armeno). Il manoscritto Arch. Cap. S. Pietro B 77* (Studi e testi, 524) (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2018).

Tsagareli, *Pamyatniki* = A. A. Цагарели, *Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае* (Православный палестинский сборник, томъ IV, выпускъ первый) (С.-Петербургъ: Православное палестинское общество, 1888).

Tsagareli, *Svedeniya 2* = A. A. Цагарели, *Свѣдѣнія о памятникахъ грузинской письменности, выпускъ второй* (Санктпетербургъ: Академія Наукъ, 1889).

Articles:

Dvali and Jghamaia, *Erti pragment'is šesaxeb* = M. Dvali, L. Jghamaia, „მეათე საუკუნის პატრიარქის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ“, *Mravaltavi* 6 (1978): pp. 77–80

Garitte, *Feuillets* = G. Garitte, "Les feuillets géorgiens de la collection Mingana à Selly Oak (Birmingham)", *Le Muséon* 73 (1960): pp. 239–259.

Garitte, de Halleux, *Martyrius* = G. Garitte, A. de Halleux, "Le sermon géorgien du moine Martyrius et son modèle syriaque", *Le Muséon* 69 (1956): pp. 243–312.

Gautier, *Typikon* = P. Gautier, "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos", *Revue des études byzantines* 42 (1984), pp. 5–145.

Gippert, *Application* = J. Gippert, "The Application of Multispectral Imaging in the Study of Caucasian Palimpsests", *საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ბოლშე / Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 175/1 (2007): pp. 168–179.

Jacob, *Liturgie* = A. Jacob, "Une version géorgienne inédite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome", *Le Muséon* 77 (1964): pp. 65–119.

- Kekelidze, Mart'viri** = კ. კეკელიძე, „მარტვირი ქართველი (VI–VII ს.) და მისი შრომა 'სინანულისათვის და სიმდაბლისა'“, *ლიტერატურული დოკუმანი / Literary Researches* 3 (1946), pp. 261–313.
- Kekelidze, Ucxo avt'orebi** = კ. კეკელიძე, „უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში“, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 5 (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1957), pp. 3–114.
- Oestrup, Codices sinaitici** = Oestrup J., "Über zwei arabische Codices sinaitici", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 51 (1897): pp. 453–471.
- Outtier, Enseignements** = B. Outtier, "Les enseignements des pères, un recueil géorgien traduit de l'arabe", *Bedi Kartlisa* 31 (1973), pp. 36–47.
- Outtier, Feuillet** = B. Outtier, "Un feuillet du lectionnaire géorgien hanmeti à Paris", *Le Muséon* 85 (1972): pp. 399–402.
- Renhart, Fragmente** = E. Renhart, "Die griechischen Fragmente in der altgeorgischen Handschrift 2058/1 der Universitätsbibliothek Graz", in Réka Miklos and Inga Behrendt (eds), *Lætabundus Francisco decantet chorus aleluia*, Szeged: Gerhardus Verlag, 2024, pp. 49-67
- Renhart, Palimpsest** = E. Renhart, "The Sinaitic Palimpsest of Graz University Library (Ms. 2058/2)", *Digital Kartvelology / დიგიტალური ქართველოლოგია* 1 (2022), pp. 50–62.
- Schuchardt, Mittheilungen** = H. Schuchardt, "Mittheilungen aus georgischen Handschriften", *ცვიციხის უნივერსიტეტის მოამბე / Bulletin de l'Université de Tiflis* 8 (1928): pp. 347–376.
- Shanidze, Xelnac'erebi** = დ. შანიძე, „ქართული ხელნაწერები გრაცში“, *ცვიციხის უნივერსიტეტის მოამბე / Bulletin de l'Université de Tiflis* 9 (1929): pp. 310–353.
- Zammit-Lupi, Description** = Th. Zammit-Lupi, "A Codicological Description of the Georgian Lectionary at Graz University Library", *Digital Kartvelology / დიგიტალური ქართველოლოგია* 2 (2023), pp. 124–134.

Internet sources:

Knox, Software = K. Knox, *HOKU Software*, 11 September 2017; link: http://www.cis.rit.edu/~ktpkpci/Hoku_Software.pdf.

Centre for the Study of Manuscript Cultures
University of Hamburg (Germany)
jo.st.gippert@uni-hamburg.de

ოსტ გიპერტი

გრაფის ქართული ხელნაწერების კოლექციური კატალოგისათვის რეზიუმე

გრაფის უნივერსიტეტის (ავსტრია) ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების კოლექცია, რომელიც ოთხ ხელნაწერს, ერთ გრაფილსა და სამ ფრაგმენტს მოიცავს, დაცულია ნომრით 2058, როგორც ენათმეცნიერ ჰუგო შუხართის (1842–1927) მემკვიდრეობა. ამ კოლექციას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული მწიგნობრობის განვითარების ისტორიისთვის, რადგანაც, სხვა ძველ ხელნაწერთან ერთად, სწორედ აქ არის დაცული ხანმეტი და ჰაემეტი ფორმების შემცველი ის ერთადერთი ნუსხა, რომელიც ჩვენამდე არაპალიმფსესტური სახითაა მოღწეული. მიუხედავად იმისა, რომ დიდი ხნის დადგენილია ამ კოლექციის სინას მთიდან მომდინარეობის საკითხი და ხელნაწერთა ტექსტები გამოიცა კიდეც, რამდენიმე კითხვა მაინც პასუხგაუცემელი დარჩა. გრაფის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისა და ჰამბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კულტურის შემსწავლელი ცენტრის ერთობლივი ძალისხმევით, ახალი სამეცნიერო მეთოდების გამოყენებით, პირველად ხდება შესაძლებელი ღიად დარჩენილი საკითხების გადაწყვეტა. წინამდებარე სტატიაში აღწერილი და დასაბუთებულია გრაფის ქართული კოლექციის თითოეულ ხელნაწერზე 2024 წლის აპრილ-მაისში ჰამბურგში ჩატარებული კვლევები. ეს კვლევები მოიცავს: პერგამენტის რადიონახშირბადის (^{14}C) ანალიზს მისი სავარაუდო თარიღის განსაზღვრის მიზნით (რისი მეშვეობითაც ხელნაწერთა ასაკის დადგენა ხდება შესაძლებელი); რენტგენოფლუორესცენციასა და რამანის სპექტოგრაფიებს; ასევე, 3D მიკროსკოპიას ხელნაწერში გამოყენებული მელნის შედგენილობის (ორგანული ან არაორგანული) დასადგენად; მრავალსპექტრულ ფოტოგადაღებას წაშლილი, გადარეცხილი ან სხვა მიზეზის გამო ამოუკითხავი ადგილების წასაკითხად; აგრეთვე, რენტგენოტომოგრაფიას ხელნაწერის აკინძვის სტრუქტურის გამოსავლენად.

აღნიშნული კვლევების პირველადი შედეგებით უკვე შესაძლებელი გახდა ხანმეტ-ჰაემეტ ლექციონარში (MS 2058/1, ფ. 22r, მე-2 სტრიქონი) ერთადერთი გაუგებარი მონაკვეთის ამოკითხვა სპეციალური პროგრამული უზრუნველყოფით დამუშავებული მრავალსპექტრული

ფოტოების საფუძველზე. დადგინდა, რომ სადავო ადგილას, რომელიც აცხადებს საკითხავს იოანეს სახარებიდან (ი. 20:26–31), იკითხება დღესა ახოვებისა ზატიკსა მწოვხრი სანთლისა უამსა. სხვა ქართულ წერილობით წყაროებში აქამდე გამოუვლენელი ფრაზა სანთლისა უამსა ეხება დღესასწაულებზე სანთლების დანთების რიტუალს. გრაცის ლექციონარში არსებული ეს ფრაზა თანხვდება იერუსალიმური ლექციონარის სომხურ ტრადიციას, სადაც გამოყენებულია ტერმინი նրագაყოფ.

ჩვენ მიერ ჩატარებული სამეცნიერო ანალიზის საფუძველზე ველით კიდევ ბევრი სხვა მნიშვნელოვანი შედეგის მიღებას გრაცის ქართული კოლექციისა და მისი „წყაროს“ – სინას მთის წმინდა ეკატერინეს მონასტრის – ისტორიის შესახებ. ამავდროულად, ვგეგმავთ, გზა გავუკვალთ კატალოგების შედგენის ახალ, „პოლისტიკურ“ მიდგომას, რომელიც ქართული ხელნაწერების გადაწერისა და გავრცელების უფრო თანმიმდევრულ სურათს წარმოგვიდგენს.

ხელნაწერი კულტურების კვლევის ცენტრი

ჰამბურგის უნივერსიტეტი (გერმანია)

jost.gippert@uni-hamburg.de

Jost Gippert